

Doktoritöö hispaania-eesti tõkeloost

Mari Laan. Tõlkevälja kujunemine ja kujundamine: hispaania-eesti tõkelugu. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 89.) Tallinna Ülikool, 2024. 265 lk.

4. novembril 2024 kaitses Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis oma doktoritöö Mari Laan. Liialdamata võib öelda, et väitekirj on tõkelooalane saavutus: esmakordselt antakse sellises mahus ja põhjalikkuses ülevaade hispaania kirjanduse eesti keelde tõlkimise ajaloost. Tähelepanuväärne on töö ammendavuse taotlus: kahtlemata oleks juba üksnes Hispaania kirjanduse tõlgetega piirdumine andnud välja doktoritöö mõõdu, kuid Laane töö käsitleb kogu hispaaniakeelset maailma. Väitekirja hõlmab kogu hispaania-eesti ilukirjandusliku tõlke lugu XIX sajandist kuni 1980. aastate lõpuni, võttes arvesse nii raamatuna kui ka ajakirjandu-

ses ilmunud tõlked, nii otse- kui ka kaudtõlked, nii Kodu- kui ka Välis-Eestis ilmunud tõlked, lisaks metatekstid ehk tõlgete kohta kirjutatud arvustused, tutvustused, ülevaateartiklid jms, valikuliselt ka hispaania kirjanduse siirded eesti kirjandusse, teatrilavastused jne. Sisuliselt kirjutab Laan Eesti XIX sajandi lõpu – XX sajandi kultuurilugu läbi hispaania kirjanduse tõlkimise prisma.

Mahukas doktoritöö on läbimõeldud ülesehitusega. Siin ei püüta materjali allutada trafaretsse skeemile, vaid töö struktuur lähtub materjalist endast. Töös analüüsitakse hispaania-eesti tõkelugu kronoloogilises järjekorras, alustades varaseimate eestindustega XIX sajandil ning jõudes lõpuks tänapäevani välja. Teisalt ei piirdu uurimus üksnes tõlgete jada kaardistamisega, põhifookus on hoopis fundamentaalsematel küsimustel: miks tõlketeod mingil ajal ja mingis kohas sündivad ning kui palju sõltub seejuures tõlkijaist, kirjastajaist, rahastajaist, kriitikuist, poliitilisest olukorrast, rahvusvahelisest kontekstist ja muudest teguritest. Selleks et kaasata ühtaegu kolm tasandit – rahvus-

vaheline kirjandusväli, sihtkultuuri kirjandusväli ja sellel väljal tegutsevad üksikisikud –, on töö raamistatud Pierre Bourdieu väljateooriaga, mis lubab ühele pildile koondada niivõrd erinevad asjaolud nagu ühelt poolt ühiskondlikud ja poliitilised keskkonnad nii lokaalses kui ka globaalses plaanis ning teiselt poolt üksikisikute panused eri tüüpi vahendajatenä.

Eraldi alapeatükkides on käsitletud tõlkekirjandusvälja ja kapitali mõistet tõlketuru kontekstis, majandusliku või sümboolse kapitali osatähtsuse küsimust ning turu ja riigi (sealhulgas tsensuuri) mõju tõlkeväljale. Et kapital on üks olulisemaid tõlkekultuuri mõjutavaid ja kujundavaid tegureid, on kapitali mõiste väljateoorias küllaltki keskne ja nii on Laane tööski eri kapitali liike tõlkeväljade seisukohalt lahatud mitmes alapeatükis. Seejuures on pööratud tähelepanu põhiliselt riikliku finantseeringu mõjule ning uurimuse tulemused näitlikustavad hästi, kui oluline on riiklik tugi olnud nii klassikaliste kui ka marginaalsemate teoste eestinduste sünnil. Erakapitali tõlkeväljale liikumise võimalused jäävad selles töös siiski ammendavalt käsitlemata, seda küll igati arusaadavatel põhjustel, sest suurem osa käsitletud tõlgetest on ilmunud totalitaarse korra tingimustes. Teisele maailmasõjale eelnenud aega käsitledes on töös piirdutud üksnes eraannetajate panuse äramärgimisega, libisedes üle paljudest teistest viisidest, kuidas on erakapital eesti tõlkekultuuris osalenud, näiteks kultuurivaldkonnas tegutsevate eraettevõtjate äritulude reinvesteeringustest, ühisrahastustest, eraisikute ja ettevõtete annetustest jne. Ajaloolise näitena võib nimetada Eesti Kirjanduse Seltsi tegevust, mille panus eesti varasema tõlkemaastiku kujundamisel on olnud väga suur. Osaliselt toetas seltsi tööd riik nii haridusministeeriumi kui ka kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali kaudu, ent algusperioodil tegutses üksnes era-

raha toel ning ka edaspidi jäi erakapitalile küllaltki suur roll: endiselt koguti liikmemaksu, lisandusid müügitulud, annetused, pärandused.¹ See teema väärrib aga edaspidi põhjalikumalt uurimist mitte ainult ajaloolistel, vaid ka päris aktuaalsetel põhjustel: väheneb ju riiklik kultuurirahastus praegu üha kiiremini ning leidlik eraraha kaasamine võib olla üks viise, kuidas seda tulevikus vähemalt teatud määral kompenseerida.

Eesti okupeerimisega muutus olukord ka tõlkekultuuris, muu hulgas kadus erakapitali roll ja kogu tegevus hakkas sõltuma riiklikust rahastusest. Samuti avaldas totalitaarne riigikord otsest mõju tõlke-repertuaarile, vahendajatele, trükiarvudele ja isegi tõlkestrateegiatele, rääkimata sihttekstide poliitilisest ja ideoloogilisest suunatusest. Et totalitaarses riigis toimib võimuhete dünaamika põhimõtteliselt teisiti kui vabas maailmas ning ning poliitiline väli pahatihti domineerib teiste üle, tuli Laanel läänemaailma toimimisloogikast lähtuvat väljateooriat oludele kohandada. Ümber tuli mõtestada ka väljade suhtelise sõltumatuse kontseptsioon ning nõnda ongi Laan leidnud siin toimivamana hoopis suhtelise sõltuvuse põhimõtte, mille järgi on stalinistliku riigikorra ajal kõik väljad suuremalt jaolt allutatud riigivõimule. Väitekirjas ilmneb selgelt tõlkelugu kujundavate tegurite hierarhia muutumine: kord on dominandiks poliitika, teinekord kõrge staatusega vahendaja, nagu Ivar Ivask või Jüri Talvet, mõnikord aga mõjutab tõlkevälja enim hoopis see, mis toimub rahvusvahelisel areenil ehk mis on parasjagu edukas näiteks Pariisis või New Yorgis.

Peale väljateooria kohandamise totalitaarsele süsteemile väärrib märkimist süsteemne ja läbimõeldud tõlkeagentsuse

¹ Vrd nt Eesti Kirjanduse Seltsi 1925. a majanduslik seis. – Postimees 20. IV 1926, lk 4.

käsitlus. Töös kaardistatakse mitmesuguste vahendajate rollid, kes tõlkevälja oma töö või otsuste kaudu kujundavad. Ehkki tõlkeagentsus on üks võtmeküsimusi, kasutab autor samatüvelist mõistet *agent* töö analüüsis osas vaid autori või ettevõtte esindaja tähenduses. Tõlkeväljal tegutsevate isikute kohta on selle asemel eelistatud kasutada terminit *vahendaja*, lähtudes verbi *vahendama* tähendusväljast: see võib tähistada nii vahetalitajaks olemist kui ka edastamist, edasi andmist ja edasi toimetamist ning konkreetselt ka tõlkimist (lk 22–23). *Vahendaja* kontseptsiooni arendatakse töös üsna detailiselt edasi, eristades eri tasandite vahendustegevust ning tehes kõigepealt vahet institutsionaalsel ja eraviisilisel vahendajal ning seejärel juba tegevusest lähtuvalt kujundaval vahendajal, kes teeb tõlkeettepanekuid (nt Ain Kaalep, Jüri Talvet), ning n-ö tavavahendajal, kelle agentsus on väiksem. Kujundavate vahendajate sekka kuuluvad eraldi alagrupina spetsialiseerunud vahendajad, kes keskenduvad ühele kindlale lähtekirjandusele. Teiste kujundavate vahendajate seas kerkib eredalt esile Ivar Ivask, kes elas küll paguluses, kuid mõjutas ja kujundas „nähtamatu” vahendajana märkimisväärselt tõlkelugu ka Kodu-Eestis. Väitekirja üks oluline ja tänuväärne saavutus ongi paljude tõlkijate jt vahendajate portreteerimine, seejuures ka vähetuntud või seni hoopis tundmatute tõlkijate (näiteks Evi Keskküla, Ilja Apananski, Ülle Masing, Helju Kuik) n-ö pildile toomine. Lisaks loetletakse töös vahendajatena kirjastajaid, rahastajaid, sh nii riiki kui ka eraannetajaid, agente ja kaudseid vahendajaid, kes ei osale küll konkreetse teose tõlkeprotsessis, kuid kellel on tõlkevälja kujunemisele teatav mõju.

Töös ei jää puudutamata intrigeeriv ja seniajani palju vaidlusi tekitav küsimus: mis on see, mida me nimetame tõlkeks? Laane vastus on hästi kooskõlas täna-

päevaste tõlke- ja kultuuriteadlaste vaadetega: tõlge ei hõlma üksnes sõnalisi vorme, vaid ka teistes märgisüsteemides väljendatud struktuure, kuhu kuuluvad näiteks kujutavad või lavakunstiteosed (sh nii sõna-, muusika- kui ka tantsužanris), muusikateosed, multimeedialised jm selline looming, mida võiks käsitleda transmeedialiste tõlgetena. Siiski ei haara käesolev uurimus kõiki meie kultuuri ruumi tõlkelisi fenomene, vaid keskendub verbaalses märgisüsteemis vahendatud ilukirjanduslikele teostele, haarates korpusse ka mugandused, lühendused ja kaudtõlked.

Väitekirja põhiosa on pühendatud hispaania-eesti tõlkeloole endale, alustades varaseimatest hispaania kirjanduse eestindustest XIX sajandil ja jõudes tänapäevani välja: viimane peatükk annab hispaania-eesti tõlkeloo koondülevaate nii sellest, kes ja mida tõlgivad, kui ka sellest, kus ja kelle abiga teosed lugejateni jõuavad. Seejuures on enne töö põhiosa esitatud hispaania-eesti tõlkeloo periodiseering väärtuslik täpsustus ja tugi eesti tõlkeloo üldisele periodiseerimisele. Igal perioodil on tõlkeuurijaile oma spetsiifilised väljakutsed ning Laan ei ole nendega silmitsi seistes endale mingeid järeleandmisi lubanud. Nii ei piirdu ta varaseimat tõlkelugu käsitledes üksnes raamatuna ilmunud trükistega, vaid on võtnud ambitsioonika eesmärgi koondada oma andmebaasi kõik ilmunud tekstid. Hajusalt eri trükiväljaannetes avaldatud tõlkefragmendid tuli kildhaaval ajakirjandusest ja muudest trükistest kokku otsida, kusjuures niigi töömahuka otsingu teeb keerulisemaks asjaolu, et mõnikord ei ole varaseima perioodi eestindustes üldse nende tõlkelisusele osutatud. On tänuväärne, et töö hõlmab sellist materjali ning nii on kokku saanud esinduslik ja edasistele tõlkeuurijatele väga kasulik pilt varasest hispaania-eesti tõlkeloost. Eraldi tuleb esile tõsta seda, et sõjajärgset tõlke-

maastikku käsitledes on Laan korpusesse liitnud ka paguluses ilmunud tõlked. Ka seda lõiku on materjali killustatuse tõttu päris keeruline uurida ja lihtsam lahendus oleks olnud piiritleda uurimistöo Kodu-Eestiga. Sellegipoolest ei oleks lugu olnud sellisel juhul täielik ja kogutud materjal pakub väga huvitava võrdluspildi okupatsiooni tingimustes sündinud tõlke-maastikuga. Käsitledes hispaaniakeelse kirjanduse tõlkimist paguluses, jõuab autor mõtlemapaneva järelduseni, et Välis-Eesti osa hispaania-eesti tõlkeloost toimib omamoodi mudelina sellest, „mis võinuks või pidanuks juhtuma vaba riigikorra tingimustes Eestis” (lk 86).

Oluline ja kaalukas osa tööst on esitatud lisades, millest saab edasistele tõlkeuurijatele väärtuslik alusmaterjal. Lisasid on neli ja need kujutavad endast bibliograafiaid raamatuna ilmunud tõlgetest, ajakirjanduses ilmunud tõlgetest, ajakirjanduses ilmunud metatekstidest ning valikkogudest, lugemikest ja antoloogiatest.

Dokoritöö on kirjutatud heas, meeldivas ja selges eesti keeles, mis teeb esitatud materjali faktiküllusest hoolimata kergesti loetavaks ja jälgitavaks. Samuti on väga nauditav tööks valitud esituslaad, mis uurimuse mahukuse, inforohkuse ja sisutiheduse juures leiab võimaluse ka

paljudeks vahemärkusteks huvitavatest ja koomilistest biograafilistest seikadest, mis samuti hispaania-eesti tõlkeväljaga seostuvad. Tänu sellele ei ole käsitus kuivalt kaardistav, vaid täidab üht oma eesmärki: näidata, kuidas tõlkeväljal tegutsevad lihast ja verest inimesed oma tugevuste, aga ka veidruse ja puudustega, ning isegi seda, kuidas ühe inimese panus võib olla tohutult suur, käivitades nii uusi suundi kui ka lausa uusi tõlkeloolisi ajastuid. Üks selline hiiglaste mõõtu vahendaja hispaania-eesti tõlkeväljal on kahtlemata Jüri Talvet, kellega saab alguse teadliku hispanistika ajajärk eesti tõlkeloos (1970.–1980. aastad).

Ehkki Mari Laane väitekirja põhiosa hõlmab hispaaniakeelse kirjanduse eestindusi kuni 1980. aastate lõpuni, annab autor töö viimases peatükis koondülevaate kogu hispaania-eesti tõlkeloost kuni 2020. aastateni välja. Kokkuvõttes võib öelda, et tegemist on olulise ja vajaliku uurimistööga, millest on kasu kõigil järgnevatel tõlkeuurijatel ja mis annab tõesti suure panuse koostamisel oleva eesti tõlkeloo üldpilti, pakkudes nii uusi fakte kui ka tõlgendusi ning toimides ühtlasi eeskujuna, kuidas tõlkelugu üldse kirjutada.

MARIA-KRISTIINA LOTMAN,
ELIN SÜTISTE